

תוכן העניינים

פתח דבר 9

מבוא 13

פרק ראשון: השפעת החורבן של העם היהודי בשואה על העילית
היהודית-סובייטית 24

פרק שני: הגבורה היהודית, מקורותיה ההיסטוריים היהודיים ומקור
גאוה יהודית 48

פרק שלישי: הכרה בקיום אומה יהודית אחת בכל העולם ובקיום
שותפות גורל יהודית 64

פרק רביעי: יחס חדש ליידוש וכמיהה לתרבות ביידוש 137

פרק חמישי: שאיפה לקיום מדינה יהודית-לאומית אוטונומית
בבירובידז'אן 145

אחרית דבר 166

נספחים 178

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה 207

מפתחות 209

פתח דבר

א. התופעה: השפעת השואה מבחינה אידאולוגית־רוחנית על יהדות ברית המועצות בכלל, ועל העילית שלה בפרט, הייתה עצומה. צמחה תופעה שניתן להגדירה כהתקשרות מחודשת ליהדות, כחיזוק רגשות לאומיים רדומים וכהתפרצות של אותם רגשות. התהליך הזה מוצא ביטויו בעיתונות היהודית (בשפת היידיש), בספרות היפה, בכינוסים ואספות. בכל הפרסומים ניתן למצוא את המוטיבים הרגילים של פטריטיזם סובייטי, של אחוות העמים, של גבורה כללית בימי המלחמה, של שבחים למשטר ולמפלגה, וגם מוטיבים יהודיים מיוחדים ובולטים, שניתן למצותם בקווים כלליים כדלקמן:

(1 חורבנו של העם היהודי בשואה. וכאנטי־תזה למוטיב החורבן, מובלטת האמונה העזה שהעם היהודי יקום מתוך האפר ויוסיף לחיות.

(2 הכרה בקיום עם יהודי אחד, בקיום לאום יהודי שאינו תלוי בגבולות גאוגרפיים, בקיום שותפות גורל יהודית שאינה תלויה גם היא בגבולות המדיניים או הגאוגרפיים המפרידים בין חלקי העם.

(3 חיבה רגשנית, ולפעמים מלודרמטית, לכל דבר הקשור ביהודים וביהדות ("יידישקייט") תוך התרפקות על סמלים דתיים כגון שבת, מועדים, בית מדרש; ועל פסוקים מהתנ"ך ומהתפילות.

(4 פנייה אל ההיסטוריה היהודית בכוונה לדלות ממנה סימני גדולה וגבורה תוך הצבעה על גדולה וגבורה של יהודים בהווה. כלומר – הדגשת הרצף ההיסטורי של העם היהודי ושל גבורת היהודים.

(5 יחס חדש אל שפת היידיש וכמיהה ליצירת תרבות יהודית בשפה זו.

(6 כמיהה לחידוש קיומם של מוסדות יהודיים ושל מסגרות ארגוניות יהודיות.

7) רצון לכונן רפובליקה יהודית על יסודות לאומיים-פרולטרניים בכירובידו'אן.

התהליך הזה (חוץ מסעיף 7) מתחיל אי-שם בשנים 1939-1941, מתעצם מאוד אחרי פלישת הגרמנים לברית המועצות, ומגיע לשיאו בשנות המלחמה.

חשיבות השנים שלאחר המלחמה היא בתהליך הממשיך להתקיים, אף שכל הנסיבות השתנו שינוי מכריע. יש לזכור כי בשנים 1941-1945 השלטונות הסובייטיים לא רק שלא פסלו הלוך מחשבות כזה, אפילו עודדו אותו, כי זה שירת את האינטרסים הישירים של המדינה הנאבקת על עצם קיומה. אך מהמחצית השנייה של שנת 1945 חל מפנה במדיניות הסובייטית. השלטונות השתדלו להגיע במהירות המקסימלית ל"נורמליזציה" בכל "השטחים המשוחררים", והכוונה לחזור במהירות לנוהל, לנוהג ולמציאות שקדמו למלחמה.

ב-1945 בלטו כבר הניצנים הראשונים של המלחמה הקרה, ולכן סברו השלטונות הסובייטיים כי אין יותר מקום לקיומם של רגשות לאומיים, ובוודאי לא לקיומם של גילויים וביטויים של רגשות שאינם תואמים במאה אחוז את הקו של "אינטרנציונליזם ואחוות עמים".

לכן אנו יכולים ללמוד על עצמת התופעה ושורשיותה בשנים שלאחרי המלחמה דווקא מהמתרחש בקרב יהדות זו בכלל ובקרב העילית שלה בפרט.

ב. המקור הראשי והבעייתי: המקור הראשי הוא העיתון ביידיש בשם "אייניקייט", הביטאון הרשמי של "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי".

יש לזכור כי כל עיתון, וגם כל הפעילות בברית המועצות בתחומי החינוך, התרבות, הספרות היפה, האמנות, היו "שופרות" של המפלגה הקומוניסטית, של השלטון, והיו נתונים מעצם ראשיתו של המשטר הסובייטי, במסגרת של לחץ אידאולוגי בלתי פוסק מצד המפלגה הקומוניסטית השלטת, שהפכה אותם לצינורות תעמולה של המשטר. המדיניות הקבועה בברית המועצות (כמו בכל משטר טוטליטארי) הייתה לשעבד כל הפעילות בתחומים אלה לדרישות המפלגה הקומוניסטית ולצרכיה. על אחת כמה וכמה כשמדובר

במו"לות בכלל ובעיתונות בפרט, המשמשות כלי ביטוי פומבי וצינור השפעה ראשון במעלה.

הסובייטים קבעו הבחנה עקרונית ברורה בין המו"לות שלהם, שהיא בעלת תכונות, סגולות ותפקידים מיוחדים, לבין זו של המשטרים הקפיטליסטיים. ואם בכל הגבלה ובכל ניסיון של השפעה על תוכנם של פרסומים בארץ קפיטליסטית רגילים הקומוניסטים לראות פגיעה בזכויות היסוד של האדם, הרי שבחברה הסוציאליסטית הסובייטית, שבה כל אמצעי הייצור (כולל כל מה שבדפוס) הם בבעלות ממלכתית או ציבורית, טבועה המו"לות בחותם לאומי-כללי, ולכן היא פועלת בתאום גמור עם האינטרסים של המדינה והעם ומודרכת על ידי המדיניות של המפלגה הקומוניסטית והמדינה הסובייטית. מכיוון שקיימת זהות מוחלטת בין העם, הממשלה הסובייטית, המדינה והמפלגה הקומוניסטית, הרי שהזהות הזו מקנה למשטר את הזכות הבלבדית להנחות את כל המו"לות הסובייטית ולהתאימה למה שקרוי בניהם "אינטרסים של המדינה". זה גם מקור הסמכות של המפלגה לדכא כל ביטוי פומבי שנראה כסותר את המדיניות שלהם, ולכן נקטו בכל האמצעים האדמיניסטרטיביים להבטחת ביצועו של עקרון ההדרכה של המפלגה את כל העיתונות והמו"לות בכלל.

כך שלמעשה העיתונים בשפות הלאומיות השונות היו מהדורות של "פראבדה" המוסקבאי בלשונות של אותם הלאומים. כך גם כל העיתונות ביידיש. כאן טמונה אולי הסיבה המרכזית לירידת תפוצתו של העיתון ביידיש שנוסד שנים לפני "אייניקייט" ושמו "דער צמעס" (האמת), שהופיע עד 1938; שכן בינתיים למדו היהודים את השפה הרוסית, גם לקרוא ולכתוב בה, והעדיפו לקרוא עיתונים ברוסית, כי הרי כל מה שיחד את העיתון היהודי היה התקפותיו על כל נושא וכל עניין יהודי.

במסגרת זו פעל "אייניקייט", ואת המתפרסם בו יש להבין על רקע זה.

מבחינה מתודית הבעיה הראשונה שמתעוררת היא: איך "מקלפים" את מעטפת התעמולה ומגלים מה מסתתר מאחורי או בין המילים?

(אם בכלל מסתתר משהו!), ומהו המפתח לגלות ולהבין מה המסר האמיתי?

הבעיה השנייה, לאחר גילוי המפתח, היא הצורך לאמת את המסרים הסמויים. אימות כזה מצאתי בפרסומים נוספים שראו אור בברית המועצות, בדבריהם של חלק קטן מבין הדמויות שפעלו בתקופה ופורסמו אחרי הוועידה העשרים, ובפרסומים מפרי עטם של יהודים שעזבו את ברית המועצות בשנות השבעים.

מטרת מחקר זה לבחון תופעה זו על כל מרכיביה (שצוינו לעיל) על פי המקורות המצומצמים שעמדו לרשותי, ומפורטים ברשימה הביבליוגרפית. אינני מתיימר למצות את הנושא כולו, ואבוא על סיפוקי אם עבודה זו תעודד ותסייע למחקרים נוספים ומקיפים על יהודי ברית המועצות, ובמיוחד על העילית שלה בתקופת מלחמת העולם השנייה.

כמובן שנוקתי למחקריהם של רבים וטובים, כגון: יהושע א' גלבווע, שמעון רדליך ואחרים.

לפרקים השונים הוספתי הרבה כתבות שפורסמו ב"אייניקייט" – אחדות בשלמותן, ואחרות רק בחלקן. רוב הכתבות ארוכות מאוד והיה אפשר לסכמן ולהסתפק בכך; אך לעניות דעתי, אין אפשרות לקלוט את רוח הדברים על פי סיכום, וחשוב מאוד להתרשם מתוכנן ומרוחן של הכתבות.

תרגמתי את מרבית הכתבות מידיש, אך כדי להיות צמוד עד כמה שאפשר לרוח המקור, לסגנון הכותבים והכתיבה, חטאתי לא פעם בתקינות העברית, ואני מתנצל על כך.

ב"מ

מבוא

הרקע ההיסטורי: כאמור, "אייניקייט" היה העיתון הרשמי של "הוועד היהודי האנטי־פשיסטי". מהו ועד זה, מתי ומדוע הוקם? הוועד הזה נולד מצירוף נסיבות ייחודי ולאחר לבטים רבים של השלטון הסובייטי.

קשה להצביע על העיתוי המדויק של ייסוד הוועד, אך אין ספק שתוכנו כמכשיר שישרת את תעמולת המלחמה הסובייטית ויהיה נאמן למשטר בלא סייג.

זו הייתה תקופה קשה מאוד: הגרמנים כבשו במהירות שטחים גדולים לאורכה ולעומקה של ברית המועצות, בעיקר אזורים מאוכלסים על ידי לאומים לא־רוסיים, או שטחים שבהם חיו מיעוטים לאומיים. השלטונות הסובייטיים ראו במבוכה איך אזרחים סובייטים, בני לאומים שונים, מקבלים את הפולשים הגרמנים בשמחה, ורואים בהם משחררים. הגרמנים אפילו הצליחו ליצור יחידות שונות מורכבות מבני לאומים אלה במסגרת הצבא הגרמני. היה חשש סביר להתפוררות ברית המועצות.

כדי להחזיר לעצמה את תמיכת בני הלאומים השונים וגם לרתום אותם למאמץ המלחמה, השלטונות ראו לנכון לשנות את גישתם האידיאולוגית המסורתית כלפי הלאומים הלא־רוסיים, ולעודד רגשות לאומיים ודתיים, לטפח שאיפה לחופש ורצון להתנגד ולהילחם בכובש הנאצי. בנוסף, השלטונות יזמו פניות נלהבות בשם "אהבת המולדת הרוסית", ופתחו גם במבצע מרשים לטיפוח גאוותם הלאומית של אותם לאומים. טכניקה נפוצה במבצע זה היה ארגון אספות של "נציגים" הלאומים השונים. פעולות אלה היו מכוונות כלפי דעת הקהל הן בברית המועצות עצמה והן מחוצה לה. כך למשל בראשית אוגוסט 1941 כונסה עצרת של "נציגים" העמים הסלובניים אשר כוונה לא רק לסלווים המצויים בחלקיה השונים של ברית

המועצות שהיו עדיין תחת שלטון סובייטי, אלא גם לאלה שתחת הכיבוש הנאצי ואף לאלה שבמערב. בנוסף על עצרות מסוג זה התקיימו גם "עצרות רדיו", כלומר שידורי רדיו מיוחדים שבהם השתתפו אישים שתוארו כנציגים של הלאומים השונים בברית המועצות. מן ההתחלות הצנועות האלה התפתחו בבוא הזמן מסגרות ממוסדות וקבועות יותר בדמות הוועדים האנטי־פשיסטיים. הדוברים המרכזיים בשידורים הראשונים הפכו בדרך כלל אחר כך לראשי הוועדים האלה.

כך הוקם הוועד האנטי־פשיסטי הכל־סלווי, ועדים של נשים, של נוער, של מדענים ואחרים. בדרך זו הוקם גם "הוועד היהודי האנטי־פשיסטי".

את כל הוועדים האנטי־פשיסטיים שהוקמו באותה תקופה ניהלה לשכת האינפורמציה הסובייטית (בקיצור: סובאינפורמבירו). לשכה זו הייתה ענף של משרד החוץ, ופעלה כמוסד התעמולתי המיוחד לתקופת המלחמה, והייתה ממונה על חלק גדול של התעמולה הסובייטית בתקופה קריטית זו, לתצרוכת פנים וחוץ גם יחד. בראש מוסד זה עמד אלכסנדר שצ'רקוב, אחד מעוזריו הנאמנים של סטלין (לכן זכה במינוי אף כי לא התאים לתפקיד כי היה שוביניסט, שמרן, מרוחק מתרבות המערב, ואנטישמי). הוא שימש "כלב השמירה" של סטלין ופיקח על הבכירים במוסד הזה. אך מבחינתנו מעניין יותר סגנו, היהודי סולומון לוזובסקי, שהפך במשך הזמן למנהל הלשכה. הוא היה אחד מאנשי העילית היהודית הסובייטית בעלי התחכום הרב ביותר והמודעות הרבה ביותר להלכי הרוח במערב. בתוקף הנסיבות הפך לפעיל "מטעם" בקרב העילית היהודית הסובייטית.

לכל אחד מהוועדים הוקצה קטע חזית מסוים במערכת הפוליטית ובמלחמה הפסיכולוגית בנאצים. אמנם רוב הוועדים הוקמו לצורכי תעמולה מחוץ לכותלי ברית המועצות – בקרב הריכוזים של בני הלאומים השונים במערב ובמיוחד בארצות הברית, אך אין ספק כי יעדם החיוני והמידי היה דווקא כלפי פנים. אך הוועד היהודי האנטי־פשיסטי מדרך הטבע כוון ליהדות העולם, כלומר רק כלפי חוץ, כי הרי היהודים לא יצטרפו אל הנאצים, וגם לא היה צורך מיוחד לדרבן יהודים להילחם ולעשות הכול למען מאמץ המלחמה.

השלטונות הסובייטיים רצו לגייס את דעת הקהל היהודית בעולם, ובמיוחד בארצות הברית דרך הוועד היהודי האנטי־פשיסטי. בשני כיוונים רצו הסובייטים לגייס דעת קהל זו: סיוע חומרי (גיוס כספים), ולחץ פוליטי. היהודים, בהיותם המושא העיקרי לשנאת הנאציזם, עשויים היו לשמש נושאים טבעיים של התביעה לפתיחת חזית שנייה במערב אירופה, ולהקל בכך את הלחץ הצבאי בחזית הרוסית. היהודים עשויים היו להשפיע על ממשלת ארצות הברית להיכנס למלחמה.

כלומר הפיזור היהודי נצטייר אפוא כפוטנציאל השפעה חשוב. במיוחד הובא בחשבון משקלו הפוליטי של הקיבוץ היהודי בארצות הברית.

ניקיטה חרושצ'וב, אף שלא דייק בפרטים, תיאר נאמנה את השיקול המרכזי בהקמת ועד יהודי כאשר כתב בזיכרונותיו: "הוא (הוועד) הוקם כדי לרכז חומר – חיובי כמוכן ... וכדי להפיץ את החומר הזה בעיתונות המערבית, בעיקר באמריקה שבה יש אוכלוסייה יהודית גדולה ורבת השפעה... הסובאינפורמבירו והוועד היהודי האנטי־פשיסטי שלו נחשבו חיוניים לארצנו, לקווי המדיניות שלנו, ולמפלגה הקומוניסטית".¹

ב־24 באוגוסט 1941 ארגנו הסובייטים עצרת של נציגים יהודים תחת הכותרת "עצרת נציגי העם היהודי".² עצרת זו זכתה גם לכינוי "עצרת הרדיו" משום ששודרה במיוחד לעולם היהודי. היא גם נועדה לכך, כלומר ליהודים שמחוץ לברית המועצות, בעיקר ליהודי ארצות הברית.

הדמויות הבולטות בעצרת זו היו סופרים, משוררים, אמנים ומדענים פעילים בקרב היהודים, מי יותר ומי פחות. אך באותה עצרת לקחו חלק גם יהודים שכלל לא היו קשורים לפעילות כלשהי בקרב היהודים, למשל הסופר איליה ארנבורג.

בעצרת זו הרבו לדון באחדות היהודית. פעמים רבות חזר הביטוי "אחים יהודים". מעצרת זו יצאה קריאה נרגשת ל"אחינו היהודים בעולם כולו" להתייצב לימין ברית המועצות הנלחמת "באויבו הגדול והמסוכן של העם היהודי".

רעיונות, רגשות ועמדות שהיו אסורים שנים רבות, זכו לפתע לפרפת השלטונות. עצרת אוגוסט במוסקבה, והשידור שהתבסס עליה, היו השלב הראשון בגיוסם של אינטלקטואלים יהודים סובייטים למאמץ המלחמתי, וככל הנראה גם מבשרי הקמתו של הוועד היהודי האנטי־פשיסטי.

אולם פורמלית בישרו הסובייטים לראשונה על הקמת הוועדים האנטי־פשיסטיים כולם רק באפריל 1942. המבשר היה סלומון לוזובסקי שאמר בהודעה הרשמית כי "כל הוועדים האלה קמו בעקבות התקפתו הבוגדנית של היטלר על ברית המועצות", וכי "היהודים הקימו ועד יהודי אנטי־פשיסטי לעזור לברית המועצות, לבריטניה ולארצות הברית".

מתרצים את העובדה שחלפו חודשים מאז עצרת נציגי העם היהודי ועד להודעה הרשמית על הקמת הוועד היהודי האנטי־פשיסטי בהעתקת משרדי הממשלה הסובייטית ממוסקבה לקויבישב ומן הצורך להתארגן שם. אך אין ספק כי העיכוב חל גם, ואולי במיוחד, בגלל הלבטים הקשים של השלטונות הסובייטיים לגבי עצם הקמת ועד יהודי נפרד, כלומר ועד לאומי, ובמיוחד כשבמשך התקופה הזאת חלו שינויים גם בחזית הצבאית וגם בחזית הפוליטית.

גם פרשה קודמת מבליטה את ההיסוסים והלבטים של השלטונות וגם את השינוי בנסיבות. הכוונה לפרשת ארליך־אלתר.³

הנריק ארליך וויקטור אלתר היו מנהיגים ידועים של ה"בונד"⁴ בפולין. שניהם נמנו עם מאות אלפי הפליטים שנמלטו בספטמבר 1939 משטח הכיבוש הגרמני לשטח הפולני שאליו נכנס הצבא האדום. הוועד המרכזי של ה"בונד" החליט כי כל חבריו יעברו אל השטחים הסובייטיים, אך מנהיגי המפלגה לא העלו על דעתם כי עד מהרה הם יימצאו בתחום שלטונו של משטר עויין אחר. פעילי ה"בונד" היו מהראשונים שנעצרו בידי הנ.ק.וו.ד. – הקומיסריון העממי לענייני פנים ששימש משטרה מדינית. את המוסד הזה הקים לוורנטי בריה.

אלתר נעצר ב־27 בספטמבר 1939, ואילו ארליך שבוע אחר כך, ב־3 באוקטובר. שניהם הועברו בתאריכים שונים לכלא המרכזי במוסקבה, שכן השלטונות ייחסו להם חשיבות מרובה. הם נחקרו בנפרד

והוחזקו במאסר שנתיים, גם כן בנפרד. הם הואשמו⁵ בקיום קשרים עם הבורגנות הבין לאומית, על שיתוף פעולה עם הריגול הנגדי של פולין, ובמגעים עם רשת מחתרתית בונדיסטית בתוך ברית המועצות. בידי השלטונות היו תיקים עבים על שניהם ובהם פירוט של פעילותם בפולין, על נאומיהם וכד'. כך שחוקריהם ידעו הכול על עמדתם הביקורתית כלפי הקומוניזם והמשטר הסובייטי.

באביב 1941 נוספו אשמות בענייני חוץ, כגון הביקורת שמתחו על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. יש לציין שלורנטי בריה היה נוכח בחקירות אלו.

בסוף יולי 1941 הודיעו לארליך כי הורשע בדין, וב-2 באוגוסט הודיעו לו כי נשפט למוות; אולם בסוף החודש הומתק עונשו במפתיע לעשר שנות עבודת פרך. במקום מאסרו בכלא לוביאנקה במוסקבה ביקר אצלו פעמים קצין בכיר של הנ.ק.וו.ד., הקולונל אהרון ארקדי וולקובינסקי, שמסר לו בידידות מופגנת כי הוא עומד להשתחרר! ואכן הוא שוחרר באמצע ספטמבר 1941.

אלתר זכה לטיפול נוקשה יותר, ונשפט למוות ביולי 1941 אך פסק דינו הוחלף עשרה ימים לאחר מכן בפסק דין של עשר שנות עבודה במחנות. גם הוא שוחרר בערך באמצע ספטמבר 1941, כחודשיים וחצי אחרי הפלישה הגרמנית לברית המועצות.

הסיבה העיקרית לתפנית שחלה ביחס הסובייטים אל השנים הייתה התמורה המפליגה במדיניות החוץ הסובייטית בעקבות הפלישה הנאצית. תמורה זו התבטאה בין השאר, בהתקרבות אל בריטניה ובהפשרה ביחסי ברית המועצות-פולין. הממשלה הפולנית הגולה, שמקום מושבה היה בלונדון, הקימה אז נציגות פולנית במוסקבה, כלומר שגרירות. בסוף אוגוסט פנתה שגרירות זו אל השלטונות הסובייטיים וביקשה לשחרר בדחיפות את שני מנהיגי ה"בונד". מבחינה פורמלית התאפשרה המתקת גזרי הדין של ארליך ואלתר בגלל ההסכמים החדשים בין ממשלת פולין לממשלת ברית המועצות, ובתוקף צו החנינה שפרסם הסובייט העליון לגבי כל האזרחים הפולנים הכלואים. אך אין זה הכול; בסוף אוגוסט וראשית ספטמבר אירעה התדרדרות חמורה במצב הצבאי של ברית המועצות. באמצע ספטמבר הבקיעו הגרמנים את קווי ההגנה האחרונים סביב

לנינגרד, והכוחות הסובייטיים באוקראינה נחלו תבוסה מוחצת. ההנהגה הסובייטית הייתה נתונה ללחצים ולחרדות גדולות. סטלין חשב אז שהצטרפותה של ארצות הברית למלחמה בהיטלר תהיה בה לא רק תרומה צבאית חשובה אלא שהיא גם תהווה סיוע מוסרי ופסיכולוגי בעל משמעות. חשוב היה לרכוש את דעת הקהל האמריקנית כדי שזו תתמוך בהצטרפות ארצות הברית למלחמה. ה"אידיליה" החדשה בין השלטונות הסובייטיים ובמיוחד הנ.ק.וו.ד, לבין שני מנהיגי ה"בונד" הייתה בלי ספק תוצאה של הנסיבות החמורות האלה.

ישנן עדויות בדוקות שמוכיחות כי לוורנטי בריה, ראש הנ.ק.וו.ד. וארגונו, היו מעורבים במישרין בסתיו 1941, כלומר כמה ימים לאחר שחרורם של ארליך ואלתר מכלאם, בניסיון להקים רשת תעמולה יהודית בברית המועצות, וכי התכוונו להפעיל את מנהיגי ה"בונד" המשוחררים לצורך זה.⁶

אך מי יזם את הרעיון לכונן ועד יהודי אנטי־נאצי בברית המועצות? נראה כי שני הצדדים – השלטונות הסובייטיים ושני מנהיגי ה"בונד" היו מעוניינים ברעיון, אך כל אחד וטעמיו ונימוקיו עמו. על פי עדותם,⁷ את הרעיון העלו לפנייהם קצינים מהנ.ק.וו.ד. זמן מה לפני ששוחררו השניים מן הכלא. מדוע פנו אליהם? מפני שהם נמנו עם הפליטים היהודים-פולנים המפורסמים ביותר ששהו בברית המועצות באותה תקופה. הם היו ידועים כמי שעמדו בראש מבצעי תעמולה אנטי־פשיסטיים ואנטי־היטלראיים לפני המלחמה. הם ניסו להקים ועדים אנטי־היטלראיים בפולין, ותמכו בארגונים דומים בחוץ לארץ. היו להם קשרים מצוינים עם ראשי המפלגות הסוציאליסטיות ומפלגת העבודה בארצות הברית ובבריטניה, מדינות שבאותם ימים היוו יעדים מרכזיים למאמץ התעמולה הסובייטי.

הקולונל וולקובינסקי, שכאמור היה אחד מקציני הנ.ק.וו.ד, ושנפגש איתם לפני שחרורם ואחריו, שידלם לשכוח את העבר, להתייחס אל מעצרו כאל "טעות מצערת", ולתרום למאבק המשותף בנאציזם.

מן השיחות עם הנציגים הסובייטיים, ומהפגישות שקיימו ביזמת הנ.ק.וו.ד. עם אישים יהודים-סובייטיים שהיו אמורים להיות חברי

הוועד היהודי האנטי־פשיסטי,⁸ קיבלו ארליך ואלתר את הרושם כי השלטונות הסובייטיים מעוניינים בוועד רחב שיקיף חוגים יהודיים שונים בעולם. כלומר נשקל שיתוף פעולה בין אישים יהודים לא סובייטים, כמו ארליך ואלתר, ואישים יהודים סובייטים, כמו מיכואלס, שאמור היה להיות אחד משלושת המנהיגים הבכירים של הוועד.

ארליך ואלתר עיבדו הצעת מבנה ופעולה לוועד כזה. בין השאר, הוועד היה אמור לנהל תעמולה אנטי־נאצית, לדאוג לפליטים יהודים מפולין בברית המועצות, ולעודד את גיוסם של הפליטים לכוחות המזוינים, ובייחוד לצבא הפולני שגנרל אנדרס עסק אז בהקמתו.⁹ ארצות הברית, ובמיוחד יהודיה, היו אמורים להיות יעד מרכזי. את עיקרי התכנית הגישו השניים בכתב לסטלין בראשית אוקטובר 1941. בלי אישורו לא היה אפשר להוציאה לפועל. בינתיים, ב־15 באוקטובר 1941, פונו ממוסקבה לקויבישב מוסדות חשובים לרבות קומסיריונים, וכן סופרים ידועים, נציגויות דיפלומטיות, סוכנויות ידיעות זרות וכיוצא באלה. עם המפונים המכובדים נמנו גם ארליך ואלתר. גם הם שוכנו יחד עם אישים רמי־מעלה במלון "מטרופול". השניים חיכו לתשובה על תזכרים ובינתיים שיתפו פעולה עם השגרירות הפולנית. אלא שהאישור המקווה לא הגיע. לעומת זאת, בליל ה־4 בדצמבר 1941 נאסרו מחדש, בדרך אופיינית למנגנון הביטחון הסובייטי: בצהרי היום הקודם התקשר איש הנ.ק.וו.ד. למלונם והשאיר הודעה כי נתקבלה תשובה על הצעותיהם. עוד שיחה טלפונית, שהתקיימה בשעה 12 וחצי אחרי חצות, זימנה את השניים לפגישה דחופה אשר ממנה כבר לא חזרו.

מה הרקע למעצר הפתע, וממה נבע המהפך הפתאומי בעמדה הסובייטית כלפי השניים? בסוף חודש נובמבר 1941 כבשו הסובייטים מחדש את רוסטוב שעל הנהר דון. הגנרל ז'וקוב, שהיה משוכנע כי הגרמנים כילו את עיקר כוחם, הגיש למחרת לסטלין תכניות למהלומת נגד סובייטית. מתקפה כזו החלה ב־5 בדצמבר 1941. הדבר השפיע לרעה על תכניות ההתקרבות הסובייטית כלפי אנשי ה"בונד", שכן הסיוע מצדם הפסיק להיות חיוני כמו שהיה קודם לכן. נוסף על כך הסובייטים נוכחו לדעת כי ארליך ואלתר החלו

למלא תפקידים מרכזיים בממסד הפולני בברית המועצות. הם גם העזו להביע בפומבי דעות חד-משמעיות בדבר שייכותם של שטחי הסיפוח הסובייטי משנת 1939 לפולין. כל אלה הפכו אותם למטרד ולסכנה.

לאחר המעצר פעלה השגרירות הפולנית למען שחרורם, אך תשובת הסובייטים הייתה מפתיעה: הם טענו כי המעצר בא לאחר שהוכח כי השניים פעלו למען גרמניה הנאצית. כעבור זמן קצר הוצאו השניים להורג.

בינתיים תקפה יפן את ארצות הברית, וגרמניה הכריזה עליה מלחמה. הצורך המידי לזכות בדעת קהל אוהדת בארצות הברית היה גם הוא למשני. לא רק ארליך ואלתר היו מטרד מיותר, גם הרעיון לוועד יהודי כלל עולמי חדל להיות חיוני. אמנם התכנית לא נגנזה, אולם דמותו ומבנהו של ועד כזה (אם יקום) יהיו כבר שונים.

מכאן, ולתקופה מסוימת, סטלין והמנהיגות הסובייטית לא היו מעוניינים יותר בהקמת ארגון יהודי שלא יהיה בפיקוחם המוחלט ואף לא בהמשך קיומם הפיסי של מנהיגים יהודים עצמאיים כארליך ואלתר.

ועד יהודי סובייטי ולא בין לאומי הוקם בסופו של דבר, אך לא מיד. זה התרחש בערך באפריל 1942. באותו הזמן התברר לסובייטים כי למרות הישגם בחזית בסוף 1941 הצבא הגרמני לא התמוטט, והסכנה מבחינה צבאית עומדת בעינה. שנית – מצב האספקה החמיר מאוד והרעב החל להכביד עליהם. בשני תחומים אלה יכולה הייתה לסייע ארצות הברית בלבד. רק היא יכלה לשלוח אספקה חיונית. היא גם יכלה ליזום חזית שנייה במערב אירופה ובכך להפחית את הלחץ הגרמני על הצבא האדום.

בעיני הקרמלין שוב עולה ערכה של יהדות ארצות הברית, ולכן שבעה חודשים אחרי "כנס הרדיו", החליטו הסובייטים להקים ועד יהודי אנטי־פשיסטי כגוף סובייטי שיהיה נתון להדרכה ולפיקוח של השלטונות כמקובל לגבי כל גוף סובייטי אחר. השלטונות תכננו את הוועד שימש משך שירות את תעמולת המלחמה שלהם ויהיה כמובן נאמן למשטר בלא סייג. מי שנועד לשמש בא כוחה של

היהדות הסובייטית בוועד שתכננו ארליך ואלתר היה כאמור השחקן שלמה (סולומון) מיכואלס, שנתמנה יו"ר של הוועד החדש. סולומון לוזובסקי היה הממונה על הפיקוח וההדרכה. הוא היה האיש שאישר (או לא) את תוכנו של כל מברק שהוועד שלח, של כל חומר שהוועד עמד לפרסם, של כל ידיעה שעמד להפיץ.

הפרטיזון-המשורר היהודי-ליטאי, שמרקה קאטשרגינסקי (שזכיתי להכירו אישית כשביקר בארגנטינה), תיאר בספרו "צווישן האמער און סערפ" (בין פטיש ומגל), את הפיקוח הנוקשה, את ההדרכה הצמודה שהוועד זכה להם בכל תקופת קיומו. יש לציין כי קאטשרגינסקי היה בעיר מולדתו וילנה קומוניסט פעיל, ותיאורו מבוסס על מראה עיניו. הוא שהה כמה חודשים במוסקבה בסוף 1944 וראשית 1945, ועקב מקרוב אחרי פעילות הוועד.

בעצם הקמת הוועד היה חידוש מרעיש כלפי פנים: מאז בוטלו "הסקציות היהודיות" (הייבסקציה) של המפלגה הקומוניסטית בשנת 1930, נוצרה שוב איזושהי כתובת מרכזית ליהודי ברית המועצות. שנית, עצם הקמתו ויעדי פעילותו, שאמנם הוכתבו על ידי צורכי התעמולה, נתנו דה-פקטו ביטוי פומבי לנסיגה מן הדוקטרינה המכחישה את קיומו של עם יהודי מאוחד מעבר לגבולות מדיניים, ואפילו נשתמעה ההנחה כי האקס-טריטוריאליות היהודית אין בה משום ניגוד לשותפות האומה.

אמנם מבנהו של הוועד החדש צומצם לעומת הכוונות הראשוניות, אולם על אף צמצום זה, רמה קרנו בעיני הציבור היהודי בברית המועצות ומחוצה לה. מלבד עצם החידוש שבהקמתו, השפיע הרכבו המכובד. בקרב חבריו אנו מוצאים את השמנה וסולתה של היהדות הסובייטית. ניכר כי בהרכבו השתדלו השלטונות להבליט הן את קיומם של חיי ציבור ותרבות יהודיים בברית המועצות והן את מקומם והישגיהם של יהודים בכל ענפי הפעילות ברחבי המדינה. זה אמור היה לסייע לסובייטים להשפיע על יהודי חוץ לארץ, ואכן כך קרה.

הוועד לא הורכב על פי "מפתח" ייצוגי, אולם באורח בלתי רשמי היה אפשר למצוא בו "באי כוח" של חוגים יהודיים שונים ואנשי צמרת מתחומים מרובים: טובי הסופרים והאמנים היהודים בברית המועצות (גם סופרים-פליטים מפולין); יהודים שהיו סופרים רוסיים

נודעים; מדענים גדולים; חתני פרס סטלין; לוחמים רבי תהילה, ובהם מפקדים בכירים בצבא האדום בעלי אותות הצטיינות גבוהים; בעלי הישגים מיוחדים בייצור וכיוצא באלה אנשים חשובים ומפורסמים. ניתן ייצוג אפילו ל"קהילה היהודית הדתית" במוסקבה. את יוקרתו של הוועד היהודי האנטי־פשיסטי ודאי הגבירו שמות של חברים, או אנשים הקשורים בו, אשר באו אליו "מן החוץ", מהם שעד כה לא נודע כלל על זיקתם לחיים יהודיים ולתרבות יהודית, ואף כאלה שאך מעטים ידעו על מוצאם היהודי או יהודי למחצה.

הוועד ניהל את התעמולה בקרב יהודי חו"ל בשני כיוונים משתלבים: (א) חיזוק הלכי רוח אנטי־גרמניים; (ב) יצירת אווירה פרו־סובייטית. הוועד לא הסתפק בתיאורי מעשי האימים של הגרמנים אלא השתדל גם להפיץ בעולם היהודי תמונה אידאלית של הישגי היהודים בברית המועצות על רקע של שוויון עמים כללי.

אולם תוך כדי מילוי התפקידים השגרתיים המכוונים מעיקרם לחוץ לארץ עורר הוועד היהודי האנטי־פשיסטי תסיסה בלתי רגילה בפנים, בתוך שורותיו. תסיסה זו שיקפה למעשה את הלך הרוחות ביהדות הסובייטית בכללה. התברר כי הבעת רגשי סולידריות יהודית, הפגנת ביטויי גאווה יהודית, שימוש בסמלים הלקוחים ממורשתו ההיסטורית של עם ישראל, כל אלה יחד שימשו אמצעים מצוינים לסלילת דרכים אל הקיבוצים היהודיים בעולם למען עידוד התמיכה בלחימה הסובייטית. אולם במהלך פעילותו של הוועד היה קשה להבחין בין אמצעים תעמולתיים לגילויים כנים.

פעילי הוועד היו מרוצים מן ההתאמה שראוה בעליל, או בהרהורי לבם, בין האינטרס התעמולתי וה"קו" המחייב, לבין מה שחשבו והרגישו באמת. במרוצת הזמן, בהשפעת הטרגדיה היהודית המיוחדת בתוך אימי המלחמה, אף הוסחה דעתם לפעמים מן התכלית התעמולתית, והם נסחפו בגלי אמונה והתלהבות של אמת.¹⁰ לפעמים נבהלו בעצמם מעצמת רגשותיהם, וערכו פעם ופעמיים את הכתוב.¹¹ כך פעלו גם אחרי שהמלחמה הסתיימה, והמציאות השתנתה. אך השלטונות לא היו מוכנים לקבל את מה שהם ראו כסטיות, ובסופו של דבר חוסלה כל העילית.

הערות:

1. ראו רדליך, עמ' 48.
2. ראו שם, עמ' 16-17, 48-49.
3. על פרשת ארליך-אלתר ראו רדליך, עמ' 27-47; גלבוע, עמ' 38-39.
4. קיצור של השם המלא: "ידישער ארבעטער בונד אין רוסלאנד, ליטע און פוילן" (התאגדות פועלים יהודים ברוסיה, ליטא ופולין). מפלגה סוציאליסטית יהודית בגולה שהתנגדה לצינות. ה"בונד" צמח כבר בשנות השבעים של המאה ה-19, אך רשמית הוא נוסד בשנת 1897.
5. כך משתמע ממכתב שכתב ארליך לידידיו בחוץ לארץ. ראו רדליך, עמ' 38.
6. ראו שם, עמ' 30.
7. בדין וחשבון שהגישו השניים לשגרירות הפולנית במוסקבה.
8. היו בהם המשורר היידישאי-סובייטי פרץ מרקיש; שלמה מיכואלס, המנהל האמנותי של התיאטרון היהודי הממלכתי במוסקבה; והמשורר היהודי-סובייטי איציק פפר. ראו רדליך, עמ' 32.
9. ראו שם, עמ' 33-34; גלבוע, עמ' 38.
10. ראו גלבוע, עמ' 40.
11. ראו קאטשרגינסקי, עמ' 69-71. על הוועד היהודי האנטי-פשיסטי ראו רדליך, עמ' 48-106; גלבוע, עמ' 39-40.